

УДК 340.1:37.041

Осташова Валерія Олександрівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри бізнес-адміністрування та права Полтавської державної аграрної академії

Осташёва Валерия Александровна, кандидат юридических наук, доцент кафедры бизнес-администрирования и права Полтавской государственной аграрной академии

Ostashova Valerya, Candidate of Law, Associate Professor of Business Administration and Law of Poltava State Agrarian Academy

Ефективність правового самовиховання студентської молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні

Эффективность правового самовоспитания студенческой молодежи в условиях формирования гражданского общества в Украине

Efficiency of legal self-education of students in the formation of civil society in Ukraine

Активізація правового виховання населення продиктована повільністю формування громадянського суспільства в Україні. Причини такому стану слід шукати як у практичній, так у теоретичній площині. Однією з найбільш актуальних та найменш вивчених проблем правовиховної діяльності є дослідження її ефективності. Але оскільки вимірювання ефективності правового виховання в цілому є надто складним через глибинність та багатогранність зазначеного поняття, доцільно здійснювати його шляхом аналізу окремих складових. В основу критеріального підходу можуть бути покладені форми правового виховання, суб'єкти (вихователі та вихованці), ступінь розвитку громадянського суспільства тощо.

Так для подолання теоретичних прогалин у концепті правового виховання для дослідження нами було обрано аналіз ефективності правового самовиховання студентської молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні.

Окремими аспектами правового самовиховання займалися Н. Ю. Коваленко, С. М. Легуша, П. В. Макушев, І. В. Осика, Д. Е. Тихомиров, В. І. Царенко, М. М. Цимбалюк, В. Ю. Швачка, М. Й. Штангрет та інші. Проте у своїх роботах вони оминули питання ефективності. Тому наш аналіз сформульованої проблеми базується на дослідженнях більш широкого поняття – правового виховання.

Теоретичні питання ефективності правового виховання детально розроблені В. В. Головченком, який запропонував розглядати ефективність правового виховання у вузькому (як співвідношення між метою правового виховання і його результатом) та широкому розумінні (спроможність реально, при найкращому використанні виховних засобів, у оптимальні терміни і з найменшими витратами позитивно впливати на засвоєння громадянами правових знань, їх переконання, мотиви і установки відповідно до потреб побудови держави, з певним рівнем правової свідомості населення).

Автор обґрунтував загальні критерії та показники його ефективності: рівні правових знань, правова переконаність, соціально-правова активність членів суспільства, поведінка, що відповідає нормам права.

Науковець також презентував спосіб вимірювання ефективності правового виховання за допомогою логіко-математичного моделювання. Його сутність була представлена у вигляді шестифазного процесу: образне уявлення досягнення мети і уточнення формули ефективності; квантифікація мети і результату; вичленення «чистого» результату правового виховання; математичне вимірювання; порівняння отриманих результатів з попередніми; оформлення висновків для вжиття заходів до підвищення ефективності¹. Автор наголошував на тому, що показники ефективності правового виховання повинні носити репрезентативний характер. При цьому кожен показник повинен відображати діяльність у певному напрямку і бути доказовим. По-друге, була обґрунтована необхідність надійності, показники якої не дадуть можливості спотворювати результати роботи. Важливо, щоб

вони були співставними і об'єктивними. Стійкість результату, таким чином, стала показником ефективності.

Однак через роки окремі автори практичних розробок в галузі юриспруденції стали висловлювати думку про те, що «правове виховання» не можна «точно виміряти», а тому і визначити ефективність правовиховної діяльності в реальному житті непросто².

Дозволимо собі не погодитися із зазначеними твердженнями. Дійсно, ефективність правового виховання точно виміряти складно, але все-одно необхідно. Без такого аналізу втрачається можливість внесення корективів у правовиховну діяльність, підвищення її результативності.

Автори підручника з теорії держави і права розглядають ефективність правового виховання як один з компонентів його механізму, що вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правовиховної роботи і тією бажаною метою, яку ставили та досягли учасники правовиховного процесу³. Сучасний дослідник Чан Тхі Хонг Лієн під ефективністю правового виховання розуміє її дієвість, тобто реальне досягнення тих цілей, вирішення тих завдань, які правовиховна діяльність перед собою ставить. При цьому, як наголошує автор, необхідно мати на увазі, що конкретні цілі правовиховної діяльності тісно пов'язані із задоволенням економічних потреб суспільства, а ефективність соціальна, в свою чергу, створює сприятливі передумови для досягнення високого рівня ефективності економічної⁴.

Для вирішення питання що є ефективністю правового самовиховання студентської молоді розглянемо співвідношення понять «правове виховання» і «правове самовиховання». Більшість науковців, позицію яких поділяємо і ми, розглядають останнє як форму правового виховання⁵, виходячи з того, що форма є способом вираження змісту, одна з конкретних реалізацій його сутності. Але є й інші думки.

Так О. Ф. Скакун, В. Ю. Швачка та І. В. Осика характеризують зазначене поняття як спосіб правового виховання, причому остання вважає його найефективнішим для формування правосвідомості всіх суб'єктів

права⁶. А. В. Стаканков та Н. Ю. Коваленко розкривають вказаний термін як метод правового виховання⁷. В. С. Нерсисянц та М. Б. Смоленський говорять про самовиховання як засіб правового виховання⁸. А. Н. Азріліян вбачає у самовихованні один з напрямів правового виховання⁹. За П. М. Осиповим, самовиховання є результатом виховання¹⁰. Досліджуючи педагогічний контекст самовиховання, А. Я. Совінські визначає його як інтегральний критерій ефективного виховання¹¹.

Отже, спираючись на діалектичну єдність правового виховання і самовиховання визначимо ефективність останнього як співвідношення між поставленою метою і досягнутим у процесі виховного впливу на самого себе результатом.

Загальна (кінцева) мета та проміжні цілі правового самовиховання студентської молоді співзвучні з метою правового виховання. Загальною ціллю (метою) правового самовиховання студентської молоді є, на нашу думку, підвищення рівня правосвідомості та правової культури особи, наслідком реалізації якої є її правомірна поведінка як активного члена громадянського суспільства. Конкретні цілі правового самовиховання можуть виявлятися у самоконтролі щодо дотримання правових норм (наприклад, правил дорожнього руху), вивченні положень певного нормативного акту, необхідного, скажімо, для виконання професійних обов'язків або для задоволення власної допитливості. Разом з тим, слід мати на увазі, що цілі зазначених двох процесів різняться засобами їх досягнення, суб'єктивним складом тощо.

Досягнення мети правового самовиховання студентів потребує правильної постановки завдань, які на нашу думку, мають наступний вигляд.

Перше – усвідомлення студентом необхідності правового самовдосконалення, вироблення навичок критичного ставлення до своїх знань, умінь і вчинків. Виконання цього завдання потребує пошуку протиріч між власними знаннями і переконаннями та їх необхідністю у сучасному правовому просторі. Постійний характер такої роботи матиме своїм

наслідком формування стійких мотивів правового самовиховання.

Друге – набуття молодого особою правових знань шляхом самоосвіти. Саме певний мінімум правових знань надасть можливість громадянам знати свої права та обов'язки, орієнтуватися в тій чи іншій життєвій ситуації, що потребує регулюючого впливу права. Іншими словами, для того, щоб дотримуватися правових та інших соціальних норм, необхідно передусім їх знати та навчитись правильно застосовувати.

Третє – формування правових поглядів, переконань, установок як елементів правосвідомості та правової культури.

Четверте – вироблення звички правомірної поведінки. Правомірна поведінка – це дії особи у сфері правового регулювання суспільних відносин, засновані на свідомому виконанні вимог норм права, що виражається у їх дотриманні, виконанні і використанні.

П'яте – розвиток правового мислення, що ґрунтується на усвідомленні цінності права та його суб'єктів, повазі до них, і досягається систематичним застосуванням його норм у повсякденному житті.

Шосте – вироблення непримиренного ставлення до проявів антиправової діяльності, осуду правопорушників та надання їм допомоги у досягненні високого рівня правової культури. Це завдання є надзвичайно важливим для розвитку громадянського суспільства, що формується лише колективно, потребуючи правового вдосконалення не однієї людини, а усього населення країни.

Сьоме – правове самовиховання повинно бути зорієнтоване не лише на самовдосконалення окремого студента, який його здійснює, а й мати логічним продовженням правове удосконалення всього соціуму як цілісної гармонійної системи, здатної, як наслідок, задовольняти потреби кожного зі своїх індивідів. Саме тому серед завдань правового самовиховання слід виділити таке: сприяння своїми активними правомірними діями розбудові громадянського суспільства в Україні.

Ефективність процесу правового самовиховання студентів передбачає застосування сукупності його форм, завдяки яким вирішуються різні завдання підвищення рівня правової культури цієї категорії молоді. Серед основних таких форм ми виділяємо правове самонавчання, власне роботу над підвищенням рівня правової свідомості та активну правомірну діяльність. Виходячи із зазначеного, критерії ефективності правового самовиховання студентської молоді можна визначити як результати здійснення його окремих форм: рівень правових знань, правосвідомості та активна правомірна діяльності. Подібними є й критерії правового виховання, охарактеризовані В. В. Головченком: знання права, правова переконаність («почуття законності»), правомірність поведінки, соціально-правова активність¹².

Основним компонентом у правовому самовихованні особистості та її основним змістом є поповнення і відновлення знань. Ми трактуємо правову самоосвіту як самостійну пізнавальну діяльність, спрямовану на набуття суб'єктивно значущих правових знань. За своєю природою така діяльність заснована на високій правосвідомості й організованості людини.

Особливістю процесу правової самоосвіти студентської молоді є наявність такого важливого елементу як педагогічний вплив. Це обумовлює тісний взаємозв'язок правового виховання і самовиховання, правової освіти і самоосвіти. Самоосвітня діяльність студентів не лише супроводжує процес навчання, але й надає йому певного спрямування, переплітається з ним. Педагогічна допомога і керівництво виступають в умовах навчання як обов'язкова передумова високого рівня готовності студентської молоді до самоосвіти, що є одним з важливих шляхів удосконалення якостей особистості. Самостійне оволодіння знаннями є одним із механізмів, що розширює світогляд молодої людини, сприяє ефективності процесу правової соціалізації. Правова самоосвіта певною мірою впливає на культуру правової поведінки, сприяє розвитку моральних та вольових якостей студентів.

Поряд із правовою самоосвітою правова самопросвіта є формою правового самонавчання. Основною відмінністю правової самоосвіти від

правової самопросвіти є коло поставлених для вирішення завдань. Правова самоосвіта характеризується наявністю більш загальних цілей із здобуття суб'єктом правових знань, у той час як самопросвіта відзначається з'ясуванням найактуальніших для нього конкретних правових питань. Разом з тим, обмеження у постановці завдань не свідчить про обмеженість самої форми правового самонавчання.

Специфікою правової самопросвіти студентської молоді є також збільшення її питомої ваги у правовому самовихованні і поступове домінування над правовою самоосвітою. Це детерміновано актуалізацією для особи більш вузького кола правових питань, що пояснюється професійним спрямуванням та конкретними життєвими обставинами. Таким чином, у подальшому самопросвіта стає однією з головних форм правового виховання дорослого громадянина.

Правова самопросвітницька діяльності студентської молоді дає їй змогу бути глибоко обізнаною у правових аспектах майбутньої професії та у питаннях, які ставить перед нею сучасне суспільство, що характеризується мінливістю та необхідністю швидкого пристосування до змін і переорієнтації на інновації.

Наступним критерієм ефективності правового самовиховання студентства є рівень його правосвідомості. У своїй реалізації робота над підвищенням рівня власної правосвідомості є, на нашу думку, найскладнішою. Це пов'язано з тим, що її застосування потребує психологічної готовності та значних вольових зусиль, для чого особа не була готовою у дитячому віці. Разом з тим, дорослій людині важче починати займатися правовим самовихованням, якщо у дитинстві та юнацтві не було закладено відповідного підґрунтя, і, у першу чергу, це стосується саме правосвідомості.

Робота над підвищенням рівня власної правосвідомості як форма правового самовиховання має важливе значення саме для молодого покоління, яке, на думку науковців, «...постійно впадає в крайнощі: або

взагалі нічого не знає і не бажає знати про свої обов'язки, або, виконуючи обов'язки, забуває про свої права»¹³. Розповсюдженими є різні форми деформації правосвідомості, такі як правовий нігілізм, ідеалізм (романтизм), інфантилізм, дилетантизм, правова демагогія, «переродження» правосвідомості. Такий стан останньої негативно впливає на економіку країни та соціальне життя громадян у цілому, перешкоджає розбудові правової демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством.

У формуванні особою власної правосвідомості першорядне значення має психологічний механізм сприйняття нею права як соціальної цінності, визнання його гуманістичної сутності, осмислення ролі і корисності правових норм, що становить основу сформованості правових установок і орієнтацій, їх співвідношення із духовними цінностями людства.

На думку В. В. Оксамитного, процес переходу правових вимог у свідому діяльність особистості має вигляд ланцюга: «право (норми права) – правосвідомість (у єдності правових знань, оціночного ставлення до права і готовності до правової діяльності) – спонукання (у вигляді правових мотивів) – правова поведінка (правомірна і протиправна)»¹⁴. Саме останній ланцюг і представляє для нас інтерес у контексті розгляду активної правомірної діяльності як форми правового самовиховання студентської молоді. Отже, третім критерієм ефективності правового самовиховання є активна правомірна діяльність.

Ми розглядаємо правомірну поведінку (діяльність) як практичне втілення правовиховної діяльності, як її результат, як один з показників ефективності проходження попередньо описаних форм – правового самонавчання та роботи над підвищенням студентом рівня власної правосвідомості.

Саме поняття правомірної поведінки досить широке за обсягом: від простого виконання нормативних вимог до свідомої діяльності щодо реалізації політичних, соціально-економічних прав і свобод, які вимагають найвищого напруження сил, підвищеного почуття відповідальності. До

останнього відносяться право на участь в управлінні державними і суспільними справами, депутатська діяльність та інша участь у роботі державних органів¹⁵.

Однією з головних цілей правового самовиховання студентської молоді є досягнення не лише правомірної, але й соціально активної поведінки. Саме правова активність громадян, як різновид соціальної активності, сприяє залученню кожного громадянина до правомірної діяльності в усіх сферах суспільних відносин, врегульованих нормами права, дозволяє у повному обсязі використати потенціал права як цінності громадянського суспільства і демократичної держави. Правова активність громадян виражається не тільки у добровільному дотриманні ними правових норм, але й у дієвій нетерпимості до порушень законності, від кого б вони не виходили.

Характерними ознаками, що відрізняють активну правомірну поведінку, є ініціатива, громадянська позиція, творча самодіяльність, зрілість особистості, прагнення брати участь у вирішенні суспільних проблем, у діяльності партій, громадських організацій. Підґрунтям для такої поведінки є правові знання та високий рівень правосвідомості людини, яка намагається займатися діяльністю у сфері права, усвідомлює її корисні наслідки, бажає їх настання.

Результати правового самовиховання студентської молоді залежать від вмілого застосування найефективніших його форм, методів, засобів, від формування правильних мотивів, постановки досяжних правовиховних цілей, їх кореляції із завданнями.

Так серед зазначених вище форм правового самовиховання правова самоосвіта є однією з найефективніших, на якій базуються всі інші, зокрема правомірна діяльність, що є запорукою розвитку самоврядного індивіда як основи формування правової держави із розвиненим громадянським суспільством.

Найбільш ефективними методами дослідники називають самопереконавання, самозобов'язання, самоорганізацію, самозвіт,

самоконтроль, аутотренінг тощо¹⁶. При проведенні анкетування з питань правового самовиховання студентства серед найефективніших методів досліджуваного процесу респонденти визначили: 1) самоусвідомлення; 2) самоконтроль; 3) самоаналіз; 4) самостереження; 5) самозаохочення; 6) самоорганізація; 7) самопримушення.

Ефективність правового самовиховання студентства залежить, зокрема, від якісного керівництва цим процесом. Його не слід ототожнювати із правовим вихованням, оскільки участь педагога у даному випадку носить допоміжний характер, полягає у навчанні, наданні консультацій не у сфері права в цілому, а з проблем організації студентством власної роботи над підвищенням рівня правових знань, умінь і навичок їх застосування; стимулюванні процесів зародження й розвитку мотивів правового самовиховання студентів на основі забезпечення сформованості в них особистісного смислу роботи над собою, появи пов'язаних з нею актів цілепокладання; формуванні установок на повагу до правових норм, усвідомлення цінності права та його ролі у житті людини і для формування громадянського суспільства, розбудови правової, демократичної, соціальної держави; розвитку активної громадянської позиції та протистояння неправомірним діям інших.

Оцінка ефективності правового самовиховання є ще більш складною, ніж оцінка ефективності правового виховання. Це пов'язано з відсутністю безпосередньої участі вихователя, який би міг проводити систематичний, запланований, організований на професійному рівні правовиховний вплив з подальшим його аналізом. Доволі складно також розрізнити у період навчання молодшої людини у вузі чи поставлених цілей досягнуто внаслідок власне самовиховної чи виховної діяльності, скерованої викладачами.

Результатом ефективного правового самовиховання населення як способу досягнення належного рівня правової культури стане, зокрема, й ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства.

Резюме

У статті розглядається поняття ефективності правового самовиховання студентської молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні. Аналізуються три основні критерії ефективності правового самовиховання: рівень правових знань, правосвідомості та активна правомірна діяльності. Результати правового самовиховання студентської молоді залежать від вмілого застосування найефективніших його форм, методів, засобів, від формування правильних мотивів, постановки досяжних правовиховних цілей, їх кореляції із завданнями. Ефективність правового самовиховання студентства залежить, зокрема, від якісного керівництва цим процесом.

Ключові слова: правове самовиховання, правове виховання, ефективність правового самовиховання, студентська молодь, критерії ефективності.

Резюме

В статье рассматривается понятие эффективности правового самовоспитания студенческой молодежи в условиях формирования гражданского общества в Украине. Анализируются три основных критерия эффективности правового самовоспитания: уровень правовых знаний, правосознания и активная правомерная деятельность. Результаты правового самовоспитания студенческой молодежи зависят от умелого применения эффективных его форм, методов, средств, от формирования правильных мотивов, постановки достижимых правовоспитательных целей, их корреляции с заданиями. Эффективность правового самовоспитания студенчества зависит, в частности, от качественного руководства этим процессом.

Ключевые слова: правовое самовоспитание, правовое воспитание, эффективность правового самовоспитания, студенческая молодёжь, критерии эффективности.

Summary

In the article is examined the concept of performance of legal self-education of students in the formation of civil society in Ukraine. Analyzes three key performance criteria of legal self: the level of legal knowledge, awareness and active lawful activity. Results legal self students depend on skillful use of the most efficient of its forms, methods and means of forming the right reasons, a law setting achievable goals, their correlation with the tasks. Efficiency of legal self-student based in part on the quality management of this process.

Key words: legal self-education, legal education, efficiency of legal self-education, student youth, criteria of efficiency.

¹ *Головченко В. В.* Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения / Валентин Васильевич Головченко. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 101.

² *Певцова Е. А.* Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию [Электронный ресурс] / Е. А. Певцова // Журнал российского права. – 2004. – №3. – Режим доступа : <http://gov.cap.ru/hierarhy.asp?page=./23/1175/77423/144431>

³ *Пархоменко Н. М.* Правове виховання / Н. М. Пархоменко // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / [за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 416-432.

⁴ *Чан Тхи Хонг Лиен.* Современные проблемы правового воспитания в Социалистической Республике Вьетнам : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 [Электронный ресурс] / Чан Тхи Хонг Лиен. – Казань, 2004. – 199 с. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/teoria-prava/sovremennye-problemy-pravovogo-vospitanija-v-socialisticheskoy-respublike-vietnam.html>

⁵ *Бурмистров В. А.* Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – С. 132; *Ведерніков Ю. А.* Теорія держави та права : [навчальний посібник] / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – [4-е вид., доп. і перероб.]. – К. : ЦНЛ, 2005. – С. 206-207; *Ганзенко О. О.* Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Ганзенко Олександр Олександрович. – К., 2003. – С. 82, 121; *Легуша С. М.* Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Легуша Сергій Михайлович. – К., 2002. – С. 122; *Правознавство* : [навч. посібник] / [Бобир В. І., Демський С. Е., Колодій А. М. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – [2-ге вид., перероб. та допов.]. – К. : Юрінком Інтер,

1999. – С. 135-136; *Царенко В. І.* Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Царенко Володимир Іванович. – К., 2003. – С. 149-152.

⁶ *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : [підручник] / Ольга Федорівна Скакун ; [пер. з рос.] – Харків : Консул, 2006. – С. 482; *Швачка В. Ю.* Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Ю. Швачка. – К., 2008. – С. 12; *Осика І. В.* Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна. – К., 2004. – 138 с.

⁷ *Стаканков А. В.* Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Стаканков Андрій Вікторович. – Х., 2003. – 206 с.; *Коваленко Н. Ю.* Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. Ю. Коваленко. – К., 2009. – С. 13-14.

⁸ *Право и культура* / [Нерсисянц В. С., Муромцев Г. И., Мальцев Г. И., Лукашева Е. А., Варламова Н. В. и др.] ; отв. ред. Н. С. Соколова. – М. : Издательство Российского университета дружбы народов, 2002. – С. 398; *Смоленский М. Б.* Правовая культура и правовое воспитание как факторы формирования правосознания граждан / М. Б. Смоленский // *Юридический вестник РГЭУ.* – 2005. – №4. – С. 6.

⁹ *Юридический словарь* / [под ред. А. Н. Азрилияна]. – М. : Институт новой экономики, 2007. – С. 73.

¹⁰ *Осипов П. Н.* Стимулирование самовоспитания учащихся : [монографія] / Пётр Николаевич Осипов. – Казань : Карпол, 1997. – С. 32.

¹¹ *Совиньски А. Я.* Самовоспитание как интегральный критерий эффективного воспитания старшеклассников: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Совиньски Анжей Якуб. – М., 2005. – 357 с.

¹² *Головченко В. В.* Вказана праця. – С. 74.

¹³ *Коваленко Н. Ю.* Правосвідомість студентської молоді в сучасний період / Н. Ю. Коваленко // *Бюлетень Міністерства юстиції України.* – 2006. – №5. – С. 118.

¹⁴ *Оксамытний В. В.* Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности / Виталий Васильевич Оксамытний. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 45.

¹⁵ *Щербакова Н. В.* Социально-психологические основы правомерного поведения личности в СССР / Нина Викторовна Щербакова. – Ярославль, 1984. – С. 58.

¹⁶ *Демидов Ю. Н.* Самовоспитание адъюнкта как фактор профессионального роста : [учебное пособие] / Ю. Н. Демидов, В. В. Романова. – Домодедово : ВИПК МВД России, 2006. – С. 21, 55.